

ΒΑΣΙΛΙΚΗ Ν. ΒΛΥΣΙΔΟΥ

ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΠΡΕΣΒΕΙΑ ΤΟΥ ΦΩΤΙΟΥ
«ΕΠ' ΑΣΣΥΡΙΟΥΣ»

Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν Ε' τόμο τοῦ περιοδικοῦ «ΔΙΠΤΥΧΑ»
Ἐταιρείας Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Μελετῶν

ΑΘΗΝΑ 1991

ΒΑΣΙΛΙΚΗ Ν. ΒΛΥΣΙΔΟΥ

ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΠΡΕΣΒΕΙΑ ΤΟΥ ΦΩΤΙΟΥ
«ΕΠ' ΑΣΣΥΡΙΟΥΣ»

Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν Ε' τόμο τοῦ περιοδικοῦ «ΔΙΠΤΥΧΑ»
Ἐταιρείας Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Μελετῶν

ΑΘΗΝΑ 1991

ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΠΡΕΣΒΕΙΑ ΤΟΥ ΦΩΤΙΟΥ «ΕΠ' ΑΣΣΥΡΙΟΥΣ»*

Ἐπειδὴ τῷ τε κοινῷ τῆς πρεσβείας καὶ τῇ βασιλείῳ ψήφῳ πρεσβεύειν ἡμᾶς ἐπ' Ἀσσυρίους αἰρεθέντας... ἀναφέρει ὁ Φώτιος στὴν περίφημη ἐπιστολὴ πρὸς τὸν ἀδελφὸ του Ταράσιο, ποὺ προτάσσεται τῆς «Βιβλιοθήκης»¹, καὶ οἱ σύγχρονοι μελετητὲς προσπάθησαν νὰ ἐντοπίσουν μέσα στὸ χρόνο τὴν πολυσυζητημένη αὐτὴ διπλωματικὴ ἀποστολὴ. Οἱ πηγές, βυζαντινὲς καὶ ἀραβικὲς, ἀποσιωποῦν τὸ γεγονὸς καί, καθὼς τίποτε δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ σχετικὰ μὲ αὐτὸ τὸ συμβάν, ὑποθέσεις καὶ συλλογισμοί, ποὺ ἀνάγονται στὶς ἀρκετὰ συχνὰ παραγόμενες σχέσεις Βυζαντίου καὶ Ἀράβων τὸν ἕνατο αἰῶνα καὶ στὴν πολυσχιδῆ προσωπικότητα καὶ δράση τοῦ σοφοῦ ἱεράρχη, ἐπιχειροῦν νὰ ἀναπαραστήσουν τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο τῆς πρεσβείας τοῦ Φωτίου πρὸς τοὺς «Ἀσσυρίους». Οἱ πιθανὲς χρονολογίαι διεξαγωγῆς τῆς ἐπεκτείνονται σὲ ἕνα διάστημα σαράντα περίπου χρόνων, οἱ αὐτοκράτορες ποὺ μπορεῖ νὰ ἀνέθεσαν στὸν Φώτιο τὴν ἀποστολὴ αὐτὴ εἶναι τρεῖς —ὁ Θεόφιλος, ὁ Μιχαήλ Γ' καὶ ὁ Βασίλειος Α'—² καὶ πασίγνωστα γεγονότα, συνδεδεμένα μὲ τὶς πιὸ ζοφερές,

* Ἀνακοίνωση στὸ Β' Διεθνὲς Συμπόσιο «Ἡ ἐπικοινωνία στὸ Βυζάντιο» ΚΒΕ/ΕΙΕ (Ἀθήνα, 4-6 Ὀκτωβρίου 1990).

1. Βιβλιοθήκη Ι, σελ. 1 (ἔκδ. Henry). Βλ. καὶ W. T. Treadgold, *The Preface of the Bibliotheca of Photius: Text, Translation and Commentary*, *Dumbarton Oaks Papers* 31 (1977), σελ. 344. Τοῦ ἴδιου, *The Nature of the Bibliotheca of Photius*, *Dumbarton Oaks Studies* 18, *Dumbarton Oaks* 1980, σελ. 17, σημ. 1.

2. Ἡ πρωιμότερη χρονολόγησις τῆς πρεσβείας τοῦ Φωτίου ἐπ' Ἀσσυρίους εἶναι τὸ 838 καὶ ἡ ἀπώτερη τὸ 876/877. Πιὸ συγκεκριμένα, ὁ F. Dvornik (*The Patriarch Photius in the Light of Recent Research*, *Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten-Kongress*, Μόναχο 1958, III/2. Μόναχο 1958, σελ. 9-10 = *Photian and Byzantine Ecclesiastical Studies*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1974, ἀρ. VI) ὑποστήριξε ὅτι ἡ πρεσβεία ἔγινε τὸ 855/856. Βλ. ἐπίσης τοῦ ἴδιου, *The Embassies of Constantine-Cyril and Photius to the Arabs*, *To Honor Roman Jakobson*, I, Χάγη 1967, σελ. 569-576 (= *Photian and Byz. Eccl. Studies*, ὁ.π., ἀρ. VIII) καὶ *Photius' Career in Teaching and*

ἴσως, στιγμῆς τῆς πολεμικῆς ἀναμέτρησης δύο ἰσχυρῶν κόσμων, τοῦ βυζαντινοῦ καὶ τοῦ ἀραβικοῦ, θεωροῦνται ὡς αἰτία ἀνάληψής της³.

Τὴν ἐπίλυση τοῦ προβλήματος δὲν δυσχεραίνει μόνο ἡ μοναδικότητα τῆς μνείας αὐτῆς ἀλλὰ καὶ τὸ γεγονός ὅτι ἡ διατύπωση τῆς ἐπιστολῆς πρὸς τὸν Ταράσιο εἶναι τόσο ἔντεχνα ἀσαφής, ὥστε τὸ μόνο ἀσφαλὲς στοιχεῖο ποὺ συνάγεται ἀπὸ αὐτὴν εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν κωδίκων τῆς «Βιβλιοθήκης», τὸν ὁποῖο ὁ Φώτιος φρόντισε νὰ καταγράψει μὲ δύο διαφορετικοὺς τρόπους⁴. Ἐνῶ σχολαστικὴ ἀκρίβεια τὸν διακρίνει σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ διασφάλιση τοῦ ἔργου του ἀπὸ μεταγενέστερες ἐπεμβάσεις⁵, ἡ ἀσάφεια, μὲ τὴν ὁποία περιέβαλε ὅλα ἐκεῖνα τὰ σημεῖα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἀνιχνεύσει τὸν ἱστορικὸ πυρῆνα τοῦ γεγονότος ποὺ ἐπικαλεῖται ὡς ἀφορμὴ σύνταξης τῆς «Βιβλιοθήκης» εἶναι σίγουρα αἰνιγματικὴ.

Diplomacy, *Byzantinoslavica* 34 (1973), σελ. 216-218 (= *Photian and Byz. Eccl. Studies*, ὁ.π., ἀρ. X). Στὴ συνέχεια, ἡ Héléne Ahrweiler (Sur la carrière de Photius avant son patriarcat, *Byzantinische Zeitschrift* 58 (1965), σελ. 348-361) ὑπέδειξε ὡς ἔτος διεξαγωγῆς τῆς τὸ 838, ἐνῶ δύο χρόνια ἀργότερα ὁ Κ. Τσαντσάνογλου (*Τὸ Λεξικὸ τοῦ Φωτίου. Χρονολόγησις — Χειρόγραφη παράδοσις*, Ἑλληνικὰ παράρτ. 17, Θεσσαλονίκη 1967, σελ. 32-34) θεώρησε ὅτι ἡ διπλωματικὴ αὐτὴ ἀποστολὴ μπορεῖ νὰ ἔγινε στὰ χρόνια 876/877. Τέλος, ἡ πιὸ πρόσφατη ἀπόπειρα χρονολόγησις τῆς πρεσβείας αὐτῆς ἀνήκει στὸν Treadgold (*The Nature of the Bibliotheca*, σελ. 34-36), ὁ ὁποῖος τὴν τοποθετεῖ τὸ 845.

3. Οἱ χρονολογίες ποὺ προτάθηκαν ἀπὸ τὴν Ahrweiler (ὁ.π., σελ. 356-361) καὶ τὸν Treadgold (ὁ.π., σελ. 35), τὸ 838 δηλαδὴ καὶ τὸ 845, συνδέονται ἀντίστοιχα μὲ τὴν κατάληψη τοῦ Ἀμορίου ἀπὸ τοὺς Ἀραβες καὶ τὴν ἐκτέλεση τῶν 42 μαρτύρων τοῦ Ἀμορίου.

4. Στὸ πρῶτο μέρος τῆς ἀφιερωτικῆς ἐπιστολῆς: ταῦτα δὲ ἐστὶ πεντεκαδεκάτω μέρει τῶν τριακοσίων ἐφ' ἐνὶ καὶ οὐ πλέον ἀπολείποντα... (Βιβλιοθήκη I, σελ. 1) καὶ στὴν κατακλείδα: τριακοσίων καὶ πεντεκαδεκάτω μέρει προελθεῖν ἄχρι τῶν τριακοσίων κωλυόμενον (ὁ.π., VIII, σελ. 214). Ὁ ἀριθμὸς τῶν κωδίκων τῆς «Βιβλιοθήκης» ἀναφέρεται καὶ στὸν τίτλο: ἐστὶ δὲ ταῦτα εἴκοσι δεόντων ἐφ' ἐνὶ τριακόσια (ὁ.π., I, σελ. 1). Γιὰ τὸ ὅτι ἡ «Βιβλιοθήκη» δὲν περιέχει 279 ἀλλὰ 280 ἀριθμημένους κώδικες βλ. J.B. Bury, *A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I*, Λονδίνο 1912, σελ. 446, σημ. 2. Πρβλ. Treadgold, *The Preface of the Bibliotheca*, σελ. 347.

5. Τσαντσάνογλου, *Τὸ Λεξικὸ τοῦ Φωτίου*, σελ. 29-30. Σχετικὰ μὲ τὴν ἐκδοχὴ ὅτι ὁ Ἀρέθας, ἐπιμελούμενος τὴν ἔκδοσι τῆς «Βιβλιοθήκης», μπορεῖ νὰ μετέβαλε τοὺς ἀριθμοὺς ποὺ ἀναφέρονται στὸν τίτλο, τὸν πρόλογο καὶ τὴν κατακλείδα (C. Mango, *The Availability of Books in the Byzantine Empire, A.D. 750-850, Byzantine Books and Bookmen: A Dumbarton Oaks Colloquium*, Washington D.C. 1975, σελ. 43, σημ. 66 καὶ 67 (= *Byzantium and its Image*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1984, ἀρ. VII) ὑπευθυμίζουμε τὴν ἀποψη τοῦ P. Lemerle (*Le premier humanisme byzantin*, Παρίσι 1971, σελ. 236) ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς ἀνάμιξης τοῦ Ἀρέθα στὴν ἔκδοσι τῆς «Βιβλιοθήκης» πρέπει νὰ ἀντιμετωπίζεται μὲ μεγάλῃ ἐπιφυλακτικότητά.

Ὁ αὐτοκράτορας πού παρεῖχε τὴ «βασίλειον ψῆφον», σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἀνατέθηκε στὸν Φώτιο ἡ ἀποστολὴ αὐτῆ, εἶναι ἄγνωστος, ὁ χαλίφης ἢ ὁ ἐμίρης, στὸν ὁποῖο στάλθηκε ἡ πρεσβεία, ἄδελφος, τὸ ἀντικείμενο διαπραγματεύσεως τῆς ἀνεξακριβωτοῦ καὶ ὁ προορισμὸς τῆς ἀβέβαιος⁶. Τὴν ἀόριστη διατύπωση τοῦ λόγου πιστεύουμε ὅτι ἐπιτείνει ἡ ἴδια ἡ χρῆση τῆς λέξης «Ἀσσύριοι»⁷. Στὰ ἔργα τοῦ Φωτίου ἡ χρησιμοποίηση τοῦ ὄρου αὐτοῦ εἶναι φειδωλὴ καὶ ἰδιαίτερα προσεγμένη. Ἀπαντᾶται σὲ ἀπόπειρες ἐρμηνείας χωρίων τῆς Ἁγίας Γραφῆς⁸, ὅπου τὸ ὄνομα τῶν Ἀσσυρίων σημαίνει τὰ ἀλλόφυλα ἔθνη πού κατοικοῦν τὴν Ἱερουσαλήμ καὶ τὴν Ἰουδαία⁹, σὲ ἀναφορὲς σχετικὰ μὲ τὴν περίοδο ἀκμῆς τους καὶ τοὺς βασιλεῖς τους¹⁰, καθὼς καὶ σὲ περιπτώσεις καταγραφῆς τῶν ἔργων πού συντάχθηκαν μὲ ἐπίκεντρο τὴν ἱστορία τους¹¹. Λαμβάνοντας ὑπόψη

6 Στις προτάσεις πού ἔχουν διατυπωθεῖ σχετικὰ μὲ τὸ σκοπὸ τῆς πρεσβείας αὐτῆς (βλ. πῶ πάνω, σημ. 3) πρέπει νὰ προσθέσουμε δύο ἀκόμη: τοῦ Dvornik (*The Patriarch Photius*, σελ. 10), ὁ ὁποῖος ὑποστήριξε ὅτι οἱ διαπραγματεύσεις ἀφοροῦσαν τὴν ἀνταλλαγὴ αἰχμαλώτων πού ἐγινε στὸ Λάμο ποταμὸ τὸ Φεβρουάριο τοῦ 856, καὶ τοῦ Τσαντσάνογλου (*Τὸ Λεξικὸ τοῦ Φωτίου*, σελ. 34), πού πρότεινε ὡς αἰτία ἀνάληψῆς τῆς τῆ διεξαγωγῆ συνομιλιῶν μὲ τοὺς Ἀραβες σχετικὰ μὲ τὸ θέμα τῶν ὑπολειμμάτων τῶν Παυλικιανῶν. Ὡς πιθανότερος προορισμὸς τῆς θεωρεῖται ἡ Σαμάρρα (βλ. πῶ πάνω, σημ. 2). Ὁλοκληρώνοντας τὸν κύκλο τῶν ὑποθέσεων γιὰ τὴ διπλωματικὴ αὐτῆ ἀποστολῆ, ἀναφέρουμε καὶ τὴν ἀπόψη τοῦ N. G. Wilson (*Scholars of Byzantium*, Λονδίνο 1983, σελ. 94) ὅτι ἡ πρεσβεία μπορεῖ καὶ νὰ ματαιώθηκε τὴν τελευταία στιγμή.

7. Ὁ Treadgold (*The Preface of the Bibliotheca*, σελ. 346-347) πιστεύει ὅτι ὁ Φώτιος δανεῖζεται τὴν ἔκφραση ἐπ' Ἀσσυρίους ἀπὸ τὸν Προκόπιο (*Ἑπὲρ Πολέμων Β'*, 14, 1, I, σελ. 213 καὶ Β', 19, 17, I, σελ. 234, ἔκδ. Haury - Wirth, Βιβλιοθήκη κώδ. 63, I, σελ. 75, 76), ὅπου τὸ ἐν Ἀσσυρίαις δηλώνει τὴν περιοχὴ πέρα ἀπὸ τὸν Τίγρη ποταμὸ. Ὁ A. Nogara (*Note sulla composizione e la struttura della Biblioteca di Fozio. II, Rivista di Studi Bizantini e Slavi* 5 (1985), σελ. 29-43), ἀναλύοντας τὸν κώδ. 63, ἐπισημαίνει ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Φωτίου γιὰ τοὺς ἀνατολικούς πολέμους ἀποτελεῖ ἔνδειξη γιὰ τὴ σημασία τῶν ἀραβο-βυζαντινῶν σχέσεων τὸν ἕνατο αἰῶνα.

8. Ἀμφιλόχεια ἐρώτ. 36, IV, σελ. 132, ἐρώτ. 47, V, σελ. 5, ἐρώτ. 270, 306, VI₁, σελ. 62-63, 104 (ἔκδ. Westerink). Βλ. ἐπίσης Φωτίου Λόγοι καὶ Ὁμιλίες I, σελ. 234 (ἔκδ. Ἀριστάρχου).

9. Δωροθέου Σχολαρίου, *Ταμείον τῆς Πατρολογίας...*, Ἐν Ἀθήναις 1883, σελ. 349.

10. Βιβλιοθήκη κώδ. 186, III, σελ. 12, κώδ. 223, IV, σελ. 36, κώδ. 234, 241, V, σελ. 105, 192, κώδ. 243, VI, σελ. 104, κώδ. 246, VII, σελ. 29 καὶ κώδ. 271, VIII, σελ. 93. Ἡ χρῆση τοῦ ὄρου στὸν κώδ. 71 (I, σελ. 104) ἀφορᾷ μία ἀπὸ τίς ἐπωνυμίες τοῦ ρωμαίου αὐτοκράτορα Μάρκου Αὐρηλίου Ἀντωνίνου (218-222)... ὃν Ἐλαγάβαλον ἀπεκάλουν... καὶ Τιβερίνον καὶ Σαρδανάπαλον καὶ Ψευδαντωνῖνον καὶ Ἀσσύρινον...

11. Βιβλιοθήκη κώδ. 69, 72, I, σελ. 101, 105 καὶ κώδ. 189, III, σελ. 50. Μοναδικὴ ἐξάφραση ἀπὸ τίς περιπτώσεις, πού ἀναφέραμε, ἀποτελεῖ ἡ χρῆση τῆς λέξης ἔξω στὸν κώδ. 63 (βλ. πῶ πάνω, σημ. 7).

μας ότι ο Φώτιος, αναφερόμενος στους σύγχρονους του Άραβες, μεταχειρίζεται κυρίως τὸν ὄρο Σαρακηνοί¹², ἄς μᾶς ἐπιτραπεῖ νὰ μὴν θεωρήσουμε τυχαία τὴ χρήση τῆς λέξης «'Ασσύριοι» στὸν πρόλογο τῆς «Βιβλιοθήκης», ἀλλὰ εἰδικὰ ἐπιλεγμένη γιὰ νὰ ἐντείνει τὴν ἀσάφεια ποὺ χαρακτηρίζει τὴν ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ταράσιο, μία ἀσάφεια, τὴν ὁποία ὁ ἐπινοητής της, ἴσως, νὰ ἐπεξεργάστηκε ἰδιαίτερα. Καθὼς ὅλες οἱ βασικὲς παράμετροι, ποὺ προσδιορίζουν ἓνα γεγονός, ἀπουσιάζουν, ἡ πρεσβεία τοῦ Φωτίου πρὸς τοὺς «'Ασσυρίους» ἀποτελεῖ τὴ μοναδικὴ διπλωματικὴ ἀποστολὴ ποὺ τὸ μόνο γνωστὸ καὶ βέβαιο στοιχεῖο της εἶναι τὸ ὄνομα ἑνὸς ἀπὸ τὰ μέλη της¹³. Ἡ μνεῖα, ὅμως, ὑπάρχει καὶ ἡ ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ταράσιο μᾶς ὑποχρεώνει νὰ ἐξετάσουμε ὅλα ὅσα συνέβησαν μὲ τὴν ἀναγγελία αὐτοῦ τοῦ τόσο ἐλλιπῶς προσδιορισμένου γεγονότος.

Ἡ ἐκλογή τοῦ Φωτίου ὡς πρεσβευτοῦ καὶ ἡ ἐπικείμενη ἀναχώρησή του προκάλεσαν στὸν Ταράσιο δυσάρεστα συναισθήματα. Ἀναζητώντας παρηγοριὰ γιὰ τὸν ἀποχωρισμό, ποὺ τόσο βαρέως ἔφερε, ζητᾷ ἀπὸ τὸν ἀδελφὸ του νὰ ἐνημερωθεῖ γιὰ τὶς ὑποθέσεις τῶν βιβλίων ἐκείνων, ποὺ κατὰ τὴν ἀνάγνωσή τους δὲν ἦταν παρών. Ἡ ἀνεύρεση ἑνὸς γραφέα ἐπέτρεψε στὸν Φώτιο νὰ ἀνταποκριθεῖ στὴν παράκληση τοῦ ἀδελφοῦ του καί, πρὶν ἀκόμη ξεκινήσει γιὰ κάποια μακρινὴ ἀραβικὴ πόλη¹⁴, ἡ ἀπογραφή καὶ συναρίθμησης τῶν 280 κωδίκων ὀλοκληρώθηκε.

Ἄν, ὡστόσο, δεχθοῦμε ὅτι τὸ χρονικὸ διάστημα, ποὺ ἀπαιτήθηκε γιὰ τὴν ὑπαγόρευση ὄλων αὐτῶν τῶν κωδίκων σὲ ἓνα γραφέα, δὲν πρέπει νὰ

12. Φωτίου... ἐν συνόψει διήγησις τῆς νεοφανοῦς τῶν Μανιχαίων ἀναβλαστήσεως (ἔκδ. Conus-Wolska - Paramelle): *Les sources grecques pour l'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure, Travaux et Mémoires* 4(1970), σελ. 169-173. Βλ. ἐπίσης Ἐπιστολὴ Φωτίου ἀρ. 297, III, σελ. 165-166 (ἔκδ. Laourdas - Westerink). Πρβλ. V. Grumel, *Les registes des actes du patriarcat de Constantinople, I. Les actes des patriarches*, fasc. II, III. *Les registes de 715 à 1206*, deuxième édition revue et corrigée par J. Darrouzès, Παρίσι 1989, ἀρ. 562 [531], σελ. 151-152.

13. Διαφωνίες μεταξύ τῶν ἐρευνητῶν ἔχει προκαλέσει καὶ τὸ πρόβλημα τοῦ ρόλου τοῦ Φωτίου στὴν πρεσβεία αὐτή. Ἡ Ahrweiler (Sur la carrière de Photius, σελ. 359) πιστεύει ὅτι ὁ ρόλος του ἦταν δευτερεύων καὶ ὅτι τὴν ἐποχὴ ἐκείνη πρέπει νὰ ἦταν δεκάνας, νοτάριος ἢ ἀσηκρήτις, ἐνῶ ὁ Τσαντσάνογλου (*Τὸ Λεξικὸ τοῦ Φωτίου*, σελ. 31) δὲν ἀποκλείει τὸ ἐνδεχόμενον ὁ Φώτιος νὰ ἦταν καὶ ὁ ἀρχηγὸς τῆς ἀποστολῆς.

14. Ἡ ἄποψη τοῦ B. Hemmerdinger (*Les "Notices et Extraits" des bibliothèques grecques de Bagdad par Photius, Revue des Études Grecques* 69 (1956), σελ. 101-103) ὅτι ὁ Φώτιος συνέθεσε τὴ «Βιβλιοθήκη» στὴ Βαγδάτη δὲν ἔχει γίνει ἀποδεκτὴ. Βλ. Α. Μαρκόπουλου, Νέα στοιχεῖα γιὰ τὴ χρονολόγησι τῆς «Βιβλιοθήκης» τοῦ Φωτίου, *Σύμμεικτα* 7 (1987), σελ. 170, σημ. 2 καὶ 3, ὅπου ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

ήταν ιδιαίτερα σύντομο, τότε γίνεται αρκετά δύσκολο νά θεωρήσουμε τήν πρεσβεία ως *terminus ante quem* για τή σύνταξη τῆς «Βιβλιοθήκης»¹⁵. Ἡ διαπίστωση αὐτή φαίνεται ὅτι συνετέλεσε στό νά διατυπωθεῖ ἡ πρόταση ὅτι ὁ πρόλογος ἀνήκει στήν πρώτη σύνταξη τοῦ ἔργου, πού ἔγινε πρὶν ἀπό τήν πρεσβεία καί ὅσο ἀκόμη ὁ Φώτιος ἦταν λαϊκός, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο τμήμα εἶναι ἀποτέλεσμα μεταγενέστερης ἐπεξεργασίας, τήν ὁποία ὁ πατριάρχης ὀλοκλήρωσε στή γεροντική του ἡλικία¹⁶. Πιστεύουμε ὅτι δέν χρειάζεται νά ἐπανεέλθουμε στίς ἐπιφυλάξεις πού ἔχουν ἤδη ἐκφραστεῖ ὡς πρὸς τήν ἀποψη αὐτή¹⁷. Ἀλλά ἐκεῖνο, ἴσως, πού θά ἔπρεπε νά ἀναρωτηθοῦμε, εἶναι, μήπως ὑπερβάλλουμε, ἀποδίδοντας στό πρόβλημα μία ἐπιπλέον μοναδικότητα, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὁ πρόλογος, τὸ τμήμα ἐκεῖνο πού εἶναι δυνατὸν νά ἀναδιαρθρωθεῖ εὐκόλα καί σχετικὰ γρήγορα, μπορεῖ νά ἀπέχει χρονικά ἀπὸ τὸ κυρίως ἔργο 20 ἕως 40 χρόνια¹⁸.

Οἱ ἀπορίες μας, ὅμως, δέν περιορίζονται μόνο στό θέμα τῆς ἀνεξήγητα μεγάλης χρονικῆς ἀπόστασης μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν τμημάτων τῆς «Βιβλιοθήκης», ἀλλὰ ἐπεκτείνονται καί στά κύρια σημεῖα τοῦ σχήματος πού προτείνεται ὡς ἀφορμὴ σύνταξης τῆς συλλογῆς αὐτῆς.

Τὸ αἴτημα τοῦ Ταρασίου ἦταν σαφές καί προϋποθέτει ὅτι οἱ δύο ἄνδρες εἶχαν ἀρχίσει μαζί τήν ἐπίπονη ἀλλὰ ἐνδιαφέρουσα αὐτὴ προσπάθεια. Τὰ ἔργα, γιὰ τὸ περιεχόμενο τῶν ὁποίων ὁ Ταράσιος δέν εἶχε ἐνημερωθεῖ, ἦταν πολλὰ καί ὀρισμένα ἀπὸ αὐτὰ ιδιαίτερα ἐκτενῆ. Ἡ ἀνάγνωσή τους πρέπει νά ἔγινε μέσα σὲ ἓνα πολὺ μεγάλο χρονικὸ διάστημα¹⁹, ἀλλὰ ὁ Ταράσιος ἀδυνατοῦσε νά παρευρεθεῖ, ὅπως συνήθιζε. Μά-

15. Βλ. Fr. Halkin, La date de composition de la "Bibliothèque" de Photius remise en question, *Analecta Bollandiana* 81 (1963), σελ. 416-417 (= *Études d'épigraphie grecque et d'hagiographie byzantine*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1973, ἀρ. XVIII).

16. Mango, *The Availability of Books*, σελ. 42-43.

17. J. Schamp, *Photios historien des Lettres. La Bibliothèque et ses notices biographiques*, Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège - fasc. 248, Παρίσι 1987, σελ. 74.

18. Ὁ Μαρκόπουλος (Γιὰ τὴ χρονολόγησι τῆς «Βιβλιοθήκης», σελ. 172), λαμβάνοντας ἀφορμὴ ἀπὸ τὰ χάσματα, τὰ ὁποία παρουσιάζει τὸ πρῶτο φύλλο τοῦ χρ. Marcianus gr. 450 (τοῦ 10ου αἰ.), πού παραδίδει τὸν πρόλογο, ἀναρωτιέται: ἀμήπως αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ κενὰ ὑποδηλώνουν τελικὰ κάποια χρονικὴ ἀπόστασι ἀνάμεσα στὸν πρόλογο καὶ τὸ κυρίως ἔργο;. Νομίζω ὅτι ἀπὸ τὴν προβληματικὴ χειρόγραφη παράδοσι τοῦ προλόγου δέν προκύπτουν ἐνδείξεις γιὰ τὸ χρόνο σύνταξης τῶν διαφόρων τμημάτων τῆς συλλογῆς αὐτῆς. Γιὰ τὴ χειρόγραφη παράδοσι τῆς «Βιβλιοθήκης» βλ. Schamp, ὁ.π., σελ. 27-29, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία.

19. Ὁ K. Krumbacher (*Geschichte der byzantinischen Literatur*, Μόναχο 1897², σελ. 519) περιορίστηκε στό νά ἐπισημάνει ὅτι γιὰ νά διαβαστοῦν οἱ 280 κώδικες τῆς

ταιο θά ήταν νά ἀναζητήσουμε τοὺς λόγους πού ἐμπόδιζαν τὸν Ταράσιο νά συμμετάσχει. Ἐκεῖνο, ὅμως, πού μὲ ἀρκετὴ βεβαιότητα μπορούμε νά ὑποστηρίξουμε, εἶναι ὅτι ἡ πρεσβεία πρὸς τοὺς «Ἀσσυριοὺς» δὲν ὑπῆρξε ἡ μοναδικὴ αἰτία τοῦ ἀποχωρισμοῦ Φωτίου καὶ Ταρασίου. Ἡ «διάζευξις» τῶν δύο ἀδελφῶν, γιὰ τὴν ὁποία ὁ Ταράσιος λυπόταν τόσο πολὺ, δὲν φαίνεται νά ἦταν ἡ πρώτη καὶ εἶναι πιθανόν νά εἶχε ἀρχίσει πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸ διορισμὸ τοῦ Φωτίου ὡς μέλους τῆς διπλωματικῆς αὐτῆς ἀποστολῆς.

Ἄκόμη, ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν ἔργων, πού ὁ Ταράσιος δὲν εἶχε ἀκούσει, καὶ τὸ δύσκολο καὶ ποικίλο περιεχόμενό τους σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ χρόνο πού ἀπαιτεῖ ἡ ἀνάγνωσή τους καθιστοῦν θεμιτὴ τὴν ὑπόθεση ὅτι ἡ συμμετοχὴ τοῦ Ταρασίου στὸ ἐγχείρημα, πού ξεκίνησε μὲ τὸν Φώτιο, εἶχε ἀτονήσει. Εὐκόλο εἶναι μὲν νά ἐννοήσουμε τὴ λύπη γιὰ τὸν ἀποχωρισμὸ καὶ τὸ φόβο γιὰ τὴν ἴδια τὴ ζωὴ τοῦ ἀδελφοῦ του, πού προκάλεσε στὸν Ταράσιο ἡ εἶδηση τῆς ἐπικίνδυνης ἀποστολῆς πού ἀναλάμβανε ὁ Φώτιος, ἀλλὰ πολὺ δύσκολο νά ἐξηγήσουμε μέσω τῆς πρεσβείας τὴν ἀναζωπύρωση τοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ Ταρασίου γιὰ τὴν πορεία μιᾶς πνευματικῆς προσπάθειας, ἀπὸ τὴν ὁποία ἐδῶ καὶ χρόνια φαίνεται νά εἶχε ἀπομακρυνθεῖ. Ἄραγε εἶχε λάβει ποτὲ μέρος σὲ αὐτὴν;

Τὴν ὑπόνοια αὕτῃ ἔρχεται νά ἐνισχύσει καὶ νά ἐπιτείνει ἡ ὑπαρξὴ τῶν 16 ἐπιστολῶν, πού ἀντηλλάγησαν μεταξὺ τοῦ Φωτίου καὶ τοῦ ἀγαπημένου του ἀδελφοῦ Ταρασίου. Ἀδιάσειστο τεκμήριο τῆς συχνῆς ἐπικοινωνίας τους, οἱ ἐπιστολὲς αὐτές, ἀχρονολόγητες στὴν πλειονότητά τους²⁰, σκιαγραφοῦν ἐπαρκῶς μία σχέση, πού οἱ στενοὶ οἰκογενειακοὶ δεσμοὶ αἵματος δὲν ἀποτελέσαν τὴ μοναδικὴ τῆς πλευρά. Γνώστης τῶν δεινῶν τοῦ ἀδελφοῦ του στὴν πρώτη του ἐξορία²¹ καὶ ἀποδέκτης τῶν παρηγορητικῶν του λόγων στὴ θλίψη πού προξενεῖ ὁ θάνατος οἰκείων προσώπων²²,

«Βιβλιοθήκης» χρειάστηκαν πολλὰ χρόνια, ἐνῶ ὁ Lemerle (*Humanisme*, σελ. 192) ὑποστήριξε ὅτι ἡ ἀνάγνωση ὅλων αὐτῶν τῶν ἔργων μπορεῖ νά ἔγινε σὲ ἓνα διάστημα δώδεκα ἢ δεκαπέντε χρόνων. Βλ. καὶ Mango, *The Availability of Books*, σελ. 39.

20. Ἀπὸ τίς 16 αὐτές ἐπιστολὲς μόνο οἱ τρεῖς — ἀρ. 79, I, σελ. 120-121, ἀρ. 234, 256, II, σελ. 150-158, 197-200 — εἶναι χρονολογημένες μεταξὺ τῶν ἐτῶν 867 καὶ 875.

21. Ἐπιστολὲς Φωτίου ἀρ. 31, 79, I, σελ. 81-84, 120-121. Σχετικὰ μὲ τὴν ἐπιστολὴ ὑπ' ἀρ. 31, ἀχρονολόγητῃ ἀπὸ τοὺς Laourdas · Westerink, πιστεύουμε ὅτι τὸ περιεχόμενό τῆς μᾶς ἐπιτρέπει νά τὴν χρονολογήσουμε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πρώτης ἐξορίας τοῦ Φωτίου, καὶ πιὸ συγκεκριμένα μετὰ τὴ λήξη τῶν ἐργασιῶν τῆς συνόδου τοῦ 869/870, ὅπως ὑποστήριξε ὁ J. Hergenröther, *Photius, Patriarch von Konstantinopel. Sein Leben, seine Schriften und das griechische Schisma*, II, Regensburg 1867 (ἀνατύπωση Darmstadt 1966), σελ. 195.

22. Ἐπιστολὲς Φωτίου ἀρ. 131, I, σελ. 169 καὶ ἀρ. 234, II, σελ. 150-158. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι οἱ ἐπιστολὲς ὑπ' ἀρ. 153 καὶ 160 (II, σελ. 8-9 καὶ 14) εἶναι σύντομα

ὁ Ταράσιος ζήτησε αρκετές φορές ἀπὸ τὸν Φώτιο τὴν ἐπίλυση τῶν ἀποριῶν του. Ἐπίμονος παραλήπτης τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου καὶ κάθε ἄλλο παρὰ παθητικὸς δέκτης τῆς σοφίας τοῦ ἀδελφοῦ του²³, ὁ Ταράσιος τοῦ ἔθετε ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο προβλήματα ἐρμηνείας χωρίων τῆς Καινῆς Διαθήκης²⁴. Ἡ ἀλληλογραφία τους ὡς ἀσφαλῆς ἐνδειξη τῶν πνευματικῶν ἀναζητήσεων τοῦ πρεσβύτερου ἀδελφοῦ τοῦ Φωτίου, δὲν ἀποδίδει στὸν Ταράσιο τὰ χαρακτηριστικὰ ἐνὸς ἀνθρώπου ποὺ τὰ ἐνδιαφέροντά του ξεκινοῦν ἀπὸ τὴ «θύραθεν» παιδεία καὶ καταλήγουν στὶς πιὸ σκοτεινὲς καὶ δυσνόητες ἐκκλησιαστικὲς διδασκαλίες. Καί, ὅμως, τὸ αἴτημά του, ποὺ δεσπάζει στὶς πρώτες γραμμὲς τοῦ προλόγου τῆς «Βιβλιοθήκης», ὑπονοεῖ μιὰ ἀνθρώπινη σκέψη ποὺ ἐπιζητεῖ νὰ καλύψει αὐτὸ τὸ εὐρὺ φάσμα τῆς γνώσης. Τὰ στοιχεῖα μας, ὡστόσο, δὲν συνηγοροῦν γιὰ κάτι τέτοιο καί, καθὼς ἡ ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ εἶναι ἡ 17η στὴν ἀλληλογραφία Φωτίου καὶ Ταρασίου, ἀναρωτιέται κανεὶς, μήπως ὁ γνώριμος αὐτὸς τρόπος ἐπικοινωνίας τους καὶ ἡ μόνη ἀδιαμφισβήτητη περίοδος «διαζεύξεως» τῶν δύο ἀνδρῶν, ποὺ δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ αὐτὴν τῆς πρώτης ἐξορίας τοῦ πατριάρχου²⁵, παρεῖχαν στὸν Φώτιο τὸ ἔναυσμα νὰ δοκιμάσει γιὰ ἄλλη μία φορὰ τὴν ἐπιτηδειότητά του ὄχι μόνο πρὸς τὸ συνθεῖναι ἀλλὰ καὶ σκευάσαι πράγματα²⁶.

Ἡ πρεσβεία τοῦ Φωτίου πρὸς τοὺς «Ἀσσυρίους», ἓνα γεγονός τόσο ἀσαφῶς προσδιορισμένο, δὲν ἀποτελέσει τὴ μοναδικὴ αἰτία τοῦ ἀποχωρι-

συστατικὰ σημειώματα ποὺ ὁ Φώτιος ἀπευθύνει στὸν Ταράσιο γιὰ τὶς ἀρετὲς δύο (ἢ ἐνός;) ἀγνώστων ἀνδρῶν.

23. Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὶς τρεῖς ἐπιστολές του, οἱ ὁποῖες μᾶς διασώθηκαν (ἀρ. 259, 261, 263, II, σελ. 207-210), οἱ ἀντιρρήσεις τοῦ Ταρασίου στὶς ἀπόψεις ποὺ ὁ Φώτιος εἶχε διατυπώσει στὴν ὑπ' ἀρ. 258 ἐπιστολὴ (II, σελ. 203-207) ἦταν ἀρκετὰ ζωντανές. Ὅταν ἡ διαφωνία τους ἔληξε καὶ ὁ Ταράσιος ἔδειχνε νὰ ἔχει πειστεί, ὁ Φώτιος πανηγύριζε τὸ γεγονός, γράφοντάς του: Ὡς γλυκὺς μοι καὶ λαμπρὸς ὁ ἀγών διπλῆν καὶ καλὴν νενίκηκα νίκην, καὶ νενίκημαι τὴν ἡδυτέραν (ἀρ. 264, II, σελ. 210).

24. Ἐπιστολὴ Φωτίου ἀρ. 132, I, σελ. 169-173, ἀρ. 152, 256, 258-264, II, σελ. 7-8, 197-200, 202-211.

25. Βλ. πιὸ πάνω, σημ. 20. Δὲν διαθέτουμε κανένα στοιχεῖο ποὺ θὰ μᾶς ἐπέτρεπε νὰ εἴμαστε σίγουροι ὅτι ὁ Ταράσιος ζοῦσε τὴν ἐποχὴ τῆς δεύτερης ἐξορίας τοῦ Φωτίου. Βλ. Schamp, *Phoities historien des Lettres*, σελ. 74, σημ. 23 καὶ 24. Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι συμμεριζόμαστε τὴν ἀπόψη ποὺ θεωρεῖ τὴ «Βιβλιοθήκη» ἔργο τῆς γεροντικῆς ἡλικίας τοῦ Φωτίου. Γιὰ μιὰ σύντομη παρουσίαση τῶν ἀπόψεων ποὺ ἔχουν διατυπωθεῖ σχετικὰ μὲ τὴ χρονολόγησή τῆς συλλογῆς αὐτῆς βλ. Μαρκάπουλου, Γιὰ τὴ χρονολόγησή τῆς «Βιβλιοθήκης», σελ. 165-166.

26. Βίος Ἰωσήφ Ὑμνογράφου, *Patrologia Graeca* 105, στηλ. 968D-969A:... Φώτιος, ὃς τῆς συγκλήτου βουλῆς ἐτύγγανε τὸ πρωτεῖον ἐπιφερόμενος, διὰ τε τὸ πολὺ τοῦ λόγου καὶ τὸ ὑπερβάλλον τῆς γνώσεως, καὶ ἅμα διὰ τὸ δεινὸν τοῦ νοός, καὶ πρὸς τὸ συνθεῖναι καὶ σκευάσαι πράγματα ἐπιτήδειον,...

σμοῦ μεταξύ Φωτίου καὶ Ταρασίου στὸ μακρὸ διάστημα ἀνάγνωσης τῶν ἔργων ποὺ συμπεριελήφθησαν στὴ «Βιβλιοθήκη». Ἡ «διάζευξις» τῶν δύο ἀδελφῶν δὲν ἦταν πρωτόγνωρο φαινόμενο στὴ ζωὴ τους καὶ ἡ θλίψη ποὺ προκλήθηκε ἐξαιτίας τῆς δὲν ἐπαρκεῖ γιὰ νὰ ἐξηγήσει τὸ αἴτημα τοῦ Ταρασίου, ἓνα αἴτημα ποὺ δὲν φαίνεται νὰ ἐναρμονίζεται μὲ τὶς πνευματικὲς ἀναζητήσεις αὐτοῦ ποὺ τὸ ὑπέβαλε. Ὅλα αὐτὰ δὲν ἀποτελοῦν παρὰ μερικὲς ἐνδείξεις γιὰ αὐτὸ ποὺ ὁ Κάρολος Κrumbacher ἔγραψε, ὅτι δηλαδή ἡ ἀφιερωτικὴ ἐπιστολή, πιθανότατα λογοτεχνικὸ πλάσμα, δὲν πρέπει νὰ ἐρμηνεύεται κατὰ λέξη²⁷. Καθὼς στοιχεῖα ἀπὸ τὴ ζωὴ, τὴ σχέση καὶ τὴ σκέψη τῶν δύο αὐτῶν ἀνδρῶν προβάλλουν ἀνάγλυφα, ἡ πρεσβεῖα ἐπ' Ἀσσυρίους καταχωρεῖται στὴ σφαῖρα τῆς δημιουργικῆς φαντασίας τοῦ ἐπινοητῆ τῆς καί, ἐπομένως, δὲν μπορεῖ νὰ θεωρεῖται ὡς ἐνδειξη γιὰ τὴ χρονολόγησι τῆς «Βιβλιοθήκης».

Ἐγχείρημα μεγάλοπνοο καὶ μεγαλεπήβολο, ἡ «Βιβλιοθήκη» δὲν εἶναι τὸ μόνον ἔργο τοῦ Φωτίου, στὸν πρόλογο τοῦ ὁποῖου ἡ πραγματικότητα θὰ συναντήσει τὸ μῦθο²⁸. Εἶναι, ὅμως, τὸ κατεξοχὴν ἔργο τοῦ σοφοῦ ἱεράρχη ποὺ θὰ «φιλοξενήσει» τὴν τελειότητα τῆς γνώσης του καὶ τὴν εὐρύτητα τῆς σκέψης του. Ὁ γνώστης πάσης ἐπιστήμης τῶν θύραθεν²⁹ πατριάρχης Φώτιος θὰ ἐπιδείξει τὴ σοφία του, ὀδεύοντας πρὸς τοὺς Ἄραβες, πρὸς ἓνα λαμπρὸ πνευματικὸ κόσμο ποὺ ὑποδέχθηκε ἢ θέλησε νὰ ὑποδεχθεῖ δύο ἄλλες πασίγνωστες μορφές τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν γραμμάτων, τὸν Ἰωάννη Γραμματικὸ καὶ τὸν Λέοντα Φιλόσοφο ἢ Μαθηματικὸ.

27. Krumbacher, *Geschichte*, σελ. 519. Μὲ τὴν ἀποψη αὐτὴ συμφώνησε καὶ ὁ Halkin (La date de composition, σελ. 416-417). Ὁ Schamp (*Photios historien des Lettres*, σελ. 69) παρατηρεῖ ὅτι, στὴν περίπτωσι ποὺ δεχθοῦμε ὅτι ἡ ἀφιερωτικὴ ἐπιστολή πρὸς τὸν Ταράσιο εἶναι λογοτεχνικὸ πλάσμα, "le jeune écrivain (Photios) serait le créateur d' un nouveau genre de "forgerie", car on chercherait en vain une autre occurrence du conte de l' "Ambassade"... καὶ καταλήγει (ὁ.π., σελ. 75): "Je n' en crois rien: le legs à Tarasios eût perdu l' essentiel de son prix, et une fortune colossale n' eût sans doute pas suffi à le constituer".

28. "Ét, cette fois encore, cette préface mêle la réalité et la fiction" παρατήρησε ὁ Lemerle (*Humanisme*, σελ. 199-200) γιὰ τὴν εἰσαγωγικὴ ἐπιστολή τῶν «Ἀμφιλοχίων», ποὺ ὁ Φώτιος ἀπευθύνει στὸν μητροπολίτη Κυζίκου Ἀμφιλόχιο, ἐνῶ, ἀναφερόμενος στὸν πρόλογο τοῦ «Λεξικοῦ», ἐπίσημανε ὅτι τὸ κείμενο αὐτὸ ἔχει κάτι τὸ τεχνητὸ (ὁ.π., σελ. 188).

29. Βίος Ἰγνατίου, *Patrologia Graeca* 105, στήλ. 509 AB: Ἦν δὲ οὗτος ὁ Φώτιος... σοφία τε κοσμικὴ καὶ συνέσει τῶν ἐν τῇ πολιτείᾳ στρεφομένων εὐδοκιμώτατος πάντων ἐνομιζέτο. Γραμματικῆς μὲν γὰρ καὶ ποιήσεως, ῥητορικῆς τε καὶ φιλοσοφίας, ναὶ δὴ καὶ ἱατρικῆς, καὶ πάσης ὀλίγου δεῖν ἐπιστήμης τῶν θύραθεν τοσοῦτον αὐτῷ τὸ περιόν, ὡς μὴ μόνον σχεδὸν φάναι τῶν κατὰ τὴν αὐτοῦ γενεάν πάντων διενεγκεῖν, ἤδη δὲ καὶ πρὸς τοὺς παλαιούς αὐτὸν διαμιλλᾶσθαι.

Στὸ πρωτότυπο καὶ ἀνήσυχο πνεῦμα τοῦ Ἰωάννη Γραμματικοῦ³⁰ ἀνέθεσε ὁ αὐτοκράτορας Θεοφίλος μία λεπτὴ διπλωματικὴ ἀποστολὴ μὲ προορισμὸ τῆ Βαγδάτῃ³¹, ὁ χαλίφης τῆς ὁποίας λίγο, ἴσως, μετὰ θά ἀνασύρει ἀπὸ τὴν ἀφάνεια τῆ λαμπρῆ σκέψη τοῦ Λέοντος Φιλοσόφου³². Τὰ δύο αὐτὰ περιστατικά, ἀπὸ τὰ πιὸ γνωστά τῶν πολιτιστικῶν σχέσεων Βυζαντίου καὶ Ἀράβων³³, στοὺς μὲν πρωταγωνιστὲς τοὺς προσέδωσαν μεγάλη αἴγλη³⁴, στοὺς δὲ μεταγενέστερους φαίνεται ὅτι ἄσκησαν μεγάλη γοητεία καὶ ἐπίδραση³⁵.

Μὲ τὸν Ἰωάννη Γραμματικὸ καὶ τὸν Λέοντα Φιλόσοφο τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ ἔνατου αἰῶνα θά ξεκινήσει ἡ περίοδος μιᾶς ἀναγέννησης³⁶. Μὲ τὸν Φώτιο τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ ἔνατου αἰῶνα θά συνεχιστεῖ ἡ παράδοση

30. Βλ. Lemerle, *Humanisme*, σελ. 135-146.

31. Συνέχεια Θεοφάνη, σελ. 95-98, 119-121 (CSHB), Γενέσιος Γ', σελ. 44 (ἐκδ. Lesmueller-Werner-Thurn), Συνέχεια Γεωργίου Μοναχοῦ, σελ. 796-797 (CSHB), Ψευδοσυμεών, σελ. 632-633 (CSHB), Λέων Γραμματικός, σελ. 219 (CSHB), Θεοδόσιος Μελιτηνός, σελ. 151 (ἐκδ. Tafel), Σκυλίτζης, σελ. 56-57 (ἐκδ. Thurn), Ζωναρᾶς, III, σελ. 406-407 (ἐκδ. Dindorf). Γιὰ τὴν πρεσβεία αὐτὴ καὶ τὸ ρόλο ποὺ ἔπαιξε ὁ Ἰωάννης Γραμματικὸς στὶς προσπάθειες τοῦ Θεοφίλου νὰ ἐπαναφέρῃ στὴ βασιλεύουσα τὸν Μανουήλ, ὁ ὁποῖος εἶχε καταφύγει στοὺς Ἀράβους, βλ. A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes. I: La dynastie d' Amorium (820-867)*, Βρυξέλλες 1935, σελ. 112-113, H. Grégoire, *Manuel et Théophobe et l' ambassade de Jean le Grammairien chez les Arabes*, στὸ ἴδιο, σελ. 413-417 καὶ J. Rosser, *John the Grammarian's Embassy to Baghdad and the Recall of Manuel*, *Byzantinoslavica* 37 (1976), σελ. 168-171.

32. Συνέχεια Θεοφάνη, σελ. 185-190, Συνέχεια Γεωργίου Μοναχοῦ, σελ. 805-806, Ψευδοσυμεών, σελ. 638-640, Λέων Γραμματικός, σελ. 224-225, Θεοδόσιος Μελιτηνός, σελ. 155-156, Σκυλίτζης, σελ. 101-105, Ζωναρᾶς, IV, σελ. 12-14. Γιὰ τὸ ἐπεισόδιο αὐτὸ καί, εἰδικότερα, γιὰ τὸ ὅτι ἡ διήγηση τῆς Συνέχειας Θεοφάνη, ποὺ ἀκολουθοῦν οἱ Σκυλίτζης καὶ Ζωναρᾶς, εἶναι πιὸ ἀξιόπιστη ἀπὸ αὐτὴν τῶν κειμένων τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Λογοθέτη βλ. Lemerle, *Humanisme*, σελ. 150-154.

33. Γιὰ μία γενικὴ θεώρηση τῆς πολιτιστικῆς προσέγγισης Βυζαντίου καὶ Ἀράβων βλ. D.A. Zakythinis, *Byzance et les Arabes dans leurs rapports intellectuels. L' Hellénisme Contemporain* 1947, σελ. 42-54.

34. Συνέχεια Θεοφάνη, σελ. 189: οὗτος ὁ μαθητὴς καὶ τοῦτο τὸ γράμμα τὴν τε τοῦ Λέοντος σοφίαν ἐν ὑπαίθρῳ γενέσθαι ἐν γωνίᾳ τέως οὖσαν ἐποίησεν καὶ τῆς εὐτελείας ἐκείνης καὶ πενίας ἔξω παρήγαγεν.

35. Γιὰ τὶς σχέσεις Λέοντος Φιλοσόφου καὶ Φωτίου καθὼς καὶ τὴν ἐπίδραση ποὺ μπορεῖ νὰ ἄσκησε ὁ πρῶτος στὸν δεύτερο βλ. Lemerle, *Humanisme*, σελ. 182. Μία ἀκόμη περίπτωση σύνδεσης τῶν ὀνομάτων τῶν δύο ἀνδρῶν ἀποτελεῖ τὸ ἐπίγραμμα τῆς Παλατινῆς Ἀνθολογίας (IX, 203, ἐκδ. Waltz-Soury, *Anthologie Grecque*, VII, σελ. 80), τὸ ὁποῖο ἀποδίδεται στὸν Φώτιο ἢ τὸν Λέοντα Φιλόσοφο. Πρβλ. B. Baldwin, *The epigrams of Leo the Philosopher, Byzantine and Modern Greek Studies* 14 (1990), σελ. 6-9.

36. Lemerle, *Humanisme*, σελ. 135, 148, 175-176.

αυτή, πού τὴν ἐποχή του, ὅμως, δὲν ἦταν πιά ἓνα φαινόμενο ἐκπληκτικὸ καὶ καινούργιο³⁷.

Προλογίζοντας τὴ «Βιβλιοθήκη», ὁ Φώτιος «ἐβλεπε» τὸν ἑαυτό του νὰ ὀδεύει πρὸς τοὺς Ἄραβες, διεκδικώντας, ἴσως, μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τὴν ἀγῆλη ἐκείνων, τὸ ἔργο τῶν ὁποίων συνέχιζε³⁸.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ Ν. ΒΛΥΣΣΙΔΟΥ

RÉSUMÉ

Vassiliki N. Vlyssidou, *Autours de l' ambassade de Photios aux "Assyriens"*.

L' auteur croit, que, tels qu' ils nous sont connus, les divers éléments concernant les relations mutuelles entre Photios et son frère Tarasios confirment la thèse de K. Krumbacher que l' ambassade aux "Assyriens" appartient à l' imagination créatrice de son inventeur.

Dans la préface de la "Bibliothèque", l' oeuvre qui contient sa connaissance et sa pensée dans leur perfection, Photios se représente comme en train de partir vers le monde arabe, un monde réputé pour sa splendeur intellectuelle qui avait déjà accueilli ou avait voulu accueillir Jean le Grammairien et Léon le Philosophe; par cette assertion Photios voulut-il, peut-être, se comparer à ceux, dont l' oeuvre et la tradition il se voyait censé de continuer.

37. Lemerle, ὁ.π., σελ. 204.

38. Ὁ Halkin (La date de composition, σελ. 417), πιστεύοντας ὅτι ἡ «Βιβλιοθήκη» γράφτηκε μετὰ τὸ 876, ὑπέθεσε ὅτι ὁ Φώτιος, φοβούμενος μήπως κατηγορηθεῖ ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους του γιὰ τὴν ἐνασχόλησή του μὲ συγγραφεῖς εἰδωλολάτρες καὶ αἰρετικούς, φρόντισε νὰ προχρονολογήσει τὸ ἔργο του μὲ τὴν προσθήκη τῆς ἀφιερωτικῆς ἐπιστολῆς, ἀνάγοντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τὸ χρόνο σύνταξής του στὴν ἐποχὴ πού ἦταν ἀκόμη λαϊκός.

